<u>२ – स्वादिगणः</u>

स्वादिगणे ३४ धातवः सन्ति | अयम् अस्माकं प्रथमः धातुगणः यत्र अङ्गम् अनदन्तम्; अत्र सिद्धान्तकौमुद्यां परम्परागत–पद्धत्या तिङन्तरूप–निष्पादनं अतीव भ्रमात्मकम् | परन्तु पुष्पामातुः पद्धतिम् अनुसृत्य—पाणिनेः वास्तविक–पद्धतिम् अनुसृत्य—अङ्गम् अनदन्तं चेदपि सर्वम् अत्यन्तं स्पष्टं तर्कपूर्णञ्च |

पूर्वमेव अस्माभिः ज्ञातं यत् सार्वधातुकलकारेषु तिङन्तस्य निर्माणार्थं त्रीणि सोपानानि सन्ति—
१. विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम्, तदा धातु–विकरणप्रत्यययोः मेलनम्
२. तिङ्प्रत्यय–सिद्धिः
३. तिङ्प्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः मेलनम्

१. <u>विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम्, तदा धातु–विकरणप्रत्यययोः मेलनम्</u>

स्वादिगणे विकरणप्रत्ययः श्नु | **स्वादिभ्यः श्नुः** (३.१.७३) इत्यनेन श्नु–प्रत्ययः विहितः | **लशक्वतद्धिते** (१.३.८) इत्यनेन शकारस्य इत्–संज्ञा, **तस्य लोपः** (१.३.९) इत्यनेन लोपः | नु इति अवशिष्यते |

स्वादिभ्यः श्नुः (३.१.७३) = स्वादिगणे स्थितेभ्यः धातुभ्यः श्नु–प्रत्ययः भवति, कर्त्रर्थक–सार्वधातुकप्रत्यये परे | सु आदिर्येषां ते, स्वादयः बहुव्रीहिः, तेभ्यः स्वादिभ्यः | स्वादिभ्यः पञ्चम्यन्तं, श्नुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **कर्तरि शप्** (३.१.६८) इत्यस्मात् **कर्तरि** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **सार्वधातुके यक्** (३.१.६७) इत्यस्मात् **सार्वधातुके** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **प्रत्ययः** (३.१.१), **परश्च** (३.१.२) इत्यनयोः अधिकारः; **धातोरनेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्** (३.१.२२) इत्यस्मात् **धातोः** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम् — **स्वादिभ्यः धातुभ्यः श्नुः प्रत्ययः परश्च कर्तरि सार्वधातुके** |

श्नु शित् अतः **तिङ्शित्सार्वधातुकम्** (३.४.११३) इत्यनेन सार्वधातुकप्रत्ययः | अतः **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणकार्यस्य प्रसक्तिः अस्ति, यथा चि + नु इति स्थितौ | **पुगन्तलघूपधस्य च** (७.३.८६) इत्यनेन गुणकार्यस्य प्रसक्तिः अस्ति, यथा तिग् + नु इति स्थितौ | परन्तु श्नु अपित् अतः **सार्वधातुकमपित्** (१.२.४) इति सूत्रेण ङिद्वत्; तदर्थं **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन उभयत्र गुण–निषेधः |

अनेन कारणेन प्रथमसोपाने गुणकार्यं नास्ति—

इकारान्तधातवः	चि + नु = चिनु
उकारान्तधातवः	सु + नु = सुनु
ऋकारान्तधातवः	वृ + नु = वृणु
हलन्तधातवः	तिग् + नु = तिग्नु
	तृप् + नु = तृप्नु
	शक् + नु = शक्नु
	आप् + नु = आप्नु

विकरणप्रययः ङिद्वत् चेत्, प्रथमसोपाने त्रीणि मुख्य–कार्याणि सन्ति—

– गुणनिषेधः | एतदपि एकं कार्यम् | स्वादिगणे श्नु–प्रत्ययस्य अपित्त्वात् गुणनिषेधः |

– सम्प्रसारणम् | **ग्रहिज्या** (६.१.१६) इति सूत्रेण सम्प्रसारणं भवति किति ङिति प्रत्यये परे | स्वादिगणे न कोऽपि सम्प्रसारणी धातुः |

– अनिदितां धातूनां नकारलोपः | **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** (६.४.२४) इत्यनेन किति ङिति प्रत्यये परे नकारलोपः | स्वादिगणे तादृशः एकः धातुः अस्ति | दम्भु दम्भने (हिंसायाम्) → दम्भ् → दम्भ् + श्नु → नकारलोपः → दभ्नु इति अङ्गम् |

२. तिङ्संज्ञकप्रत्यय–सिद्धिः

तिङ्प्रत्यय–सिद्धिः पूर्वतने पाठे जाता एव | यत्र अङ्गम् अनदन्तं, तत्र सिद्ध–तिङ्संज्ञकप्रत्ययाः एते—

परस्मैपदम्		आत्मनेपदम्
	लट्-लकारः	
ति, तः, अन्ति		ते आते अते
सि, थः, थ		से आथे ध्वे
मि, वः, मः		ए वहे महे
	लोट्-लकारः	
तु, तात् ताम् अन्तु		ताम् आताम् अताम्
हि, तात्, तम् त		स्व आथाम् ध्वम्
आनि आव आम		**ऐ आवहै आमहै**
	लङ्-लकारः	
त् ताम् अन्		त आताम् अत
स् तम् त		थाः आथाम् ध्वम्
अम् व म		इ वहि महि
	विधिलिङ्-लकारः	
यात् याताम् युः		ईत ईयाताम् ईरन्
याः यातम् यात		ईथाः ईयाथाम् ईध्वम्
याम् याव याम		ईय ईवहि ईमहि

३. तिङ्प्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः मेलनम्

स्वादिगणे इदं कार्यं मुख्यम् | अस्य सोपानस्य बोधनार्थं मातृभिः स्वादिगणीयधातवः भागद्वये विभक्ताः—अजन्तधातवः हलन्तधातवः च —यतः धातुः अजन्तो वा हलन्तो वा इत्यनेन तिङ्प्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं भिद्यते | तर्हि स्वादौ वर्गद्वयम् अस्ति— अजन्ताः चि–

धातुरिव, अपि च हलन्ताः शक्–धातुरिव; अनेन वर्गद्वयेन अस्माकं सर्वं कार्यं प्रवर्तते ।

अत्र हलन्तधातवः सामान्याः, अजन्तधातवः विशेषाः इति अवगम्यताम् । नाम स्वादिगणे ये सामान्यनियमाः सन्ति, सर्वे हलन्तधातवः तान् नियमान् अनुसृत्य प्रवर्तन्ते । अजन्तधातवः अपि आधिक्येन तथैव प्रवर्तन्ते— किन्तु स्थलत्रये विशेषाः भवन्ति । स्थलत्रयम् अग्रे सूचितम् अस्ति ।

स्वादिगणे प्रतिनिधि–चतुष्टयं स्वीक्रियताम्—

अजन्तः परस्मैपदिधातुः = चि
हलन्तः परस्मैपदिधातुः = शक्
अजन्तः आत्मनेपदिधातुः = चि
हलन्तः आत्मनेपदिधातुः = अश्

एषां चतुर्णां धातूनां रूपाणि चतुर्षु सार्वधातुकलकारेषु (लट्–लोट्–लङ्–विधिलिङ् इत्येषु) जानीमः चेत्, सर्वेषां स्वादिगणीय–धातूनां सार्वधातुकलकार–रूपाणि जानीमः एव । कण्ठस्थीकरणीयम् इति न; सर्वं तर्काधारेण प्रवर्तते ।

गतपाठे अस्माभिः दृष्टं यत् सिद्ध–तिङ्प्रत्ययाः चतुर्विधाः— हलादिपितः, अजादिपितः, हलाद्यपितः, अजाद्यपितः । तर्हि स्वादिगणे अजन्तधातुभिः सह, हलन्तधातुभिः सह च, एषां चतुर्णां प्रत्ययानां योजनेन कीदृशं कार्यं भवति इति मुख्यम् ।

अधः विशिष्टकार्याणि रक्तवर्णेन सूचितानि ।

हलन्तधातूनां कार्यम्—
हलादि–पित्सु = गुणः । शक्नु + ति → शक्नोति
अजादि–पित्सु = गुणः, तदा अवादेशः । शक्नु + आनि → शक्नो + आनि → शक्न् + अव् + आनि → शक्नवानि
हलाद्यपित्सु = **क्क्ङिति च** इत्यनेन गुण–निषेधः । शक्नु + तः → शक्नुतः
अजाद्यपित्सु = **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन **उवङ्–आदेशः । शक्नु + अन्ति → शक्न् + उव् + अन्ति → शक्नुवन्ति**

अजन्तधातूनां कार्यं त्रिषु स्थलेषु भिद्यते । स्थलत्रयमपि अपित्सु एव; पित्सु न कोऽपि भेदः । अधः सम्यक्तया तोलयन्तु—

अजन्तधातूनां कार्यम्—
हलादि–पित्सु = गुणः । चिनु + ति → चिनोति
अजादि–पित्सु = गुणः, तदा अवादेशः । चिनु + आनि → चिनो + आनि → चिन् + अव् + आनि → चिनवानि
हलाद्यपित्सु =
- **क्क्ङिति च** इत्यनेन गुण निषेधः । चिनु + तः → चिनुतः
  स्थलद्वये अपवादभूतकार्यम्—
- **लोटि हि–लोपः । चिनु + हि → चिनु**

– ववकारमकारादौ प्रत्यये परे, उकारस्य वा लोपः । चिनु + वः → चिन्वः / चिनुवः
अजाद्यपित्सु = **हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्–आदेशः । चिनु + अन्ति → चिन् + व् + अन्ति → चिन्वन्ति

<u>किमर्थं स्थलत्रये हलन्तधातुरूपेभ्यः अजन्तधातुरूपाणि भिद्यन्ते ?</u>

सर्वेषामपि स्वादिगणीय–धातूनाम् अङ्गम् उकारान्तं भवति— शक् + नु → शक्नु; चि + नु → चिनु । तर्हि शक्नु, चिनु च अनयोः अङ्गयोः भेदः कः ? शक्नु इति अङ्गे उकारात् प्राक् संयोगः अस्ति । **हलोऽनन्तराः संयोगः** (१.१.७) इत्यनेन द्वयोः व्यञ्जनयोः मध्ये स्वरः नास्ति चेत्, तयोः संयोग–संज्ञा भवति । तर्हि शक्नु इति अङ्गे, ककारनकारयोः वर्णयोः संयोग–संज्ञा । स्वादिगणे धातुः हलन्तः चेत्, तस्य धातोः अङ्गे उकारात् प्राक् संयोगः भवति एव । धातुः हलन्तः, तस्मात् 'नु' संयुज्यते चेत् धातोः अन्तिमव्यञ्जनेन सह नकारस्य संयोगः सदा भवति । शक्नु इत्यस्मिन् 'क्न्'; आप्नु इत्यस्मिन् 'प्न्'; अश्नु इत्यस्मिन् 'श्न्' ।

स्वादिगणे हलन्तधातूनाम् अङ्गे उकारात् प्राक् संयोगः अस्ति; अजन्तधातूनाम् अङ्गे उकारात् प्राक् संयोगः न कदापि भवति । चि + नु → चिनु; अत्र चि–धातुः अजन्तः (इकारान्तः) अतः नकारेण सह हल्–वर्णस्य संयोगः नास्ति । तथैव सर्वत्र अजन्तधातुषु । सु + नु → सुनु, वृ + नु → वृणु । अत्रैव हलन्त–अजन्तयोः भेदः—हलन्तेषु अङ्गस्य यः उकारः, सः <u>संयोगपूर्वः उकारः</u>; अजन्तेषु अङ्गस्य यः उकारः, सः <u>असंयोगपूर्वः उकारः</u> ।

हलन्त–अजन्त–धात्वोः मध्ये, तिङन्तेषु स्थलत्रये भेदः वर्तते; तस्य कृते <u>सूत्रत्रयं</u>, प्रत्येकस्मिन् सूत्रे अनया एव रीत्या भेदः उक्तः यत्— अङ्गे उकारः असंयोगपूर्वः चेत्, कार्यं भिद्यते । असंयोगपूर्व–उकारः केवलम् अजन्तधातुषु भवति अतः यत्र सूत्रेषु 'असंयोगपूर्व' दृश्यते, तत्र अजन्तधातुः इति बोध्यम् ।

a) **<u>प्रथमभेदः</u>**— अजाद्यपित्सु हलन्तधातूनाम् उवङ्, अजन्तधातूनां यण्

अजाद्यपित्सु उवङ्–आदेशः इति सामान्य–नियमः । हलन्तधातवः सामान्याः अतः ते इमं नियमं पालयन्ति । अजन्तधातवः अत्र अपवादभूताः; तेषां यण्–आदेशः भवति (उवङ् प्रबाध्य) ।

शक्नु + अन्ति → शक्न् + उव् + अन्ति → शक्नुवन्ति (उवङ्)
चिनु + अन्ति → चिन् + व् + अन्ति → चिन्वन्ति (यण्)

अत्र तर्कक्रमः एवम्—

'शक्नु + अन्ति' अत्र अङ्गम् उकारान्तं, प्रत्ययः अजाद्यपित् । अस्मिन् प्रसङ्गे यण्–सन्धेः प्रसक्तिः (**इको यणचि**); इदं सूत्रं सर्वसामान्यम् — इक् पूर्वम्, अच् परं चेत्, सर्वत्र प्रसक्तम् । अतः शक्नु + अन्ति → शक्न् + व् + अन्ति → 'शक्न्वन्ति' इति भवति स्म **इको यणचि** (६.१.७७) इति सूत्रेण । किन्तु यण्–सन्धिं प्रबाध्य **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इति सूत्रेण उवङ् विधीयते ।

इको यणचि (६.१.७७) = इकः स्थाने यण्–आदेशः स्यात् अचि परे संहितायां विषये । इकः यण् स्यात् असवर्णे अचि परे इति सूत्रस्य फलितः अर्थः इति ज्ञेयम् (सवर्णे अचि परे **अकः सवर्णे दीर्घः** (६.१.१०१) इत्येनेन यण् बाधितम्) । इकः षष्ठ्यन्तं, यण् प्रथमान्तं, अचि

सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **संहितायाम्** (६.१.७१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **इकः यण् अचि संहितायाम्** |

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७) = श्नुप्रत्ययान्ताङ्गस्य (स्वादिगणस्य अङ्गस्य यथा शक्नु इत्यस्य), इकारान्त-उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य, भ्रू-प्रातिपदिकस्य च— एषाम् इकारस्य उकारस्य स्थाने क्रमेण इयङ् उवङ् च आदेशो भवति अजादि-प्रत्यये परे | श्नु-प्रसङ्गे **प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः** (परिभाषा #२३) इति परिभाषया तदन्तविधिः; अनेन यस्य अङ्गस्य अन्ते श्नु-प्रत्ययः स्यात्, तस्मात् इत्यर्थः | य्वोः इति विशेषणं 'धातु' शब्दस्य एव यतोहि श्नुप्रत्ययान्ताङ्गं, भ्रू-प्रातिपदिकं च उकारान्तः एव अतः तत्र इयङ् इत्यस्य प्रसक्तिः नास्ति | तर्हि 'धातु' इत्येव अवशिष्यते यस्य कृते य्वोः इति विशेषणं योग्यम् | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन यस्य धातोः अन्ते इकार-उकारः स्यात् इति अर्थः | श्नुश्च धातुश्च भ्रुश्च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः श्नुधातुभ्रुवः, तेषां श्नुधातुभ्रुवाम् | इश्च उश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः यू, तयोः य्वोः | इयङ् च उवङ् च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः, इयङुवङौ | अचि सप्तम्यन्तं, श्नुधातुभ्रुवां षष्ठ्यन्तं, य्वोः षष्ठ्यन्तम्, इयङुवङौ प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— **य्वोः श्नुधातुभ्रुवाम् अङ्गानाम् इयङुवङौ अचि** |

स्वादिगणे फलितार्थः एवं यत् अजाद्यपित्सु श्नु-प्रत्ययान्तस्य उकारस्य स्थाने उवङ्-आदेशः | सर्वेषां स्वादिगणीय-धातूनां कृते अस्य सूत्रस्य प्रसक्तिः |

उवङ् इति आदेशस्य ङकारस्य अकारस्य च इत्-संज्ञा भवति अतः उव् अवशिष्यते | उव् इत्यस्मिन् एकः एव वर्णः न अपि तु तस्मात् अधिकाः वर्णाः ('उ', 'व्' इति), अतः अनेकाल् अस्ति | तर्हि अत्र **अनेकाल्शित् सर्वस्य** (१.१.५५) इत्यनेन 'शक्नु' इत्यस्य पूर्णतया स्थाने उवङ् | परन्तु **ङिच्च** (१.१.५३) इति अपवादसूत्रेण आदेशः ङित् चेत्, अनेकाल् चेदपि अङ्गस्य अन्त्यस्य एव स्थाने आदेशः | उवङ् ङित् अतः 'शक्नु' इत्यस्य उकारस्य एव स्थाने उव् आदेशः | तुदादिगणे अपि एतादृशं कार्यम् अवलोकितम्, इकारान्तधातुषु उकारान्तधातुषु च |

अनेकाल्शित् सर्वस्य (१.१.५५) = आदेशः अनेकाल् शित् च चेत्, सर्वस्य स्थाने आदेशो भवति न तु अन्त्यस्य | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यस्य अपवादः | न एकः अनेकः नञ्तत्पुरुषः | अनेकः अल् यस्य सः अनेकाल्, बहुव्रीहिः | श इत् यस्य सः शित्, बहुव्रीहिः | अनेकाल् च शित् च अनेकाल्शित्, बहुव्रीहि-गर्भ-समाहारद्वन्द्वः | अल् इति प्रत्याहारे सर्वे वर्णाः अन्तर्भूताः; अनेकाल् इत्युक्तौ तादृशः आदेशः यस्मिन् एक एव वर्णः न अपि तु अनेके वर्णाः | अनेकाल् प्रथमान्तं, शित् प्रथमान्तं, सर्वस्य षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यस्मात् **स्थाने** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अनेकाल्शित् सर्वस्य स्थाने** |

ङिच्च (१.१.५३) = ङित् आदेशः अनेकाल् चेदपि अन्त्यस्य एव स्थाने भवति न तु सर्वस्य | ङ इत् यस्य सः ङित्, बहुव्रीहिः | ङित् प्रथमान्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यस्मात् **स्थाने** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यस्मात् **अलः**, **अन्त्यस्य** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रं— **ङित् च अन्त्यस्य अलः स्थाने** |

तर्हि **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इति सूत्रेण अजाद्यपित्सु श्नुप्रत्ययान्तस्य उकारस्य स्थाने उवङ्-आदेशः | सर्वेषां स्वादिगणीय-धातुनां कृते—हलन्तधातूनाम् अपि (यथा शक्), अजन्तधातूनाम् अपि (यथा चि)—अयम् उवङ् आदिष्टः | किन्तु अत्र **हुश्नुवोः सार्वधातुके** (६.४.८७) इति सूत्रेण अङ्गस्य प्रत्यय-सम्बन्धी उकारः असंयोगपूर्वः चेत्, यण्-आदेशः विधीयते |

हुश्नुवोः सार्वधातुके (६.४.८७) = हु-धातुः च अनेकाच् श्नुप्रत्ययान्तम् अङ्गं च, तयोः, असंयोगपूर्वस्य अङ्गान्तस्य उकारस्य स्थाने

यण्–आदेशो भवति अजादि–सार्वधातुकप्रत्यये परे | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यनेन उकारस्य स्थाने, यण्–प्रत्याहारे स्थितेषु वर्णेषु वकारः चितः | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन तादृशम् अङ्गं यस्य अन्ते उकारः अस्ति; **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गान्ते उकारस्य स्थाने आदेशः; **यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे** (१.१.७२, वार्तिकम् २९) इत्यनेन अचि इत्युक्तौ अजादि–प्रत्यये | हुश्च श्नुश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः हुश्नुवौ, तयोः हुश्नुवोः | न विद्यते पूर्वः संयोगः यस्मात्, सः असंयोगपूर्वः बहुव्रीहिः, तस्य असंयोगपूर्वस्य | हुश्नुवोः षष्ठ्यन्तं, सार्वधातुके सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यस्मात् **अचि** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यस्मात् **यण्** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** (६.४.८२) इत्यस्मात् **अनेकाचः**, **असंयोगपूर्वस्य** इत्यनयोः अनुवृत्तिः; **ओः सुपि** (६.४.८३) इत्यस्मात् **ओः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अनेकाचः हुश्नुवोः असंयोगपूर्वस्य ओः अङ्गस्य यण् अचि सार्वधातुके** |

स्वादिगणे फलितार्थः एवं यत् अजाद्यपिति परे असंयोगपूर्वस्य उकारस्य स्थाने यण्–आदेशः भवति |

अजाद्यपित्सु, सर्वेषां स्वादिगणीय–धातूनां कृते **इको यणचि** (६.१.७७) इत्यनेन यण्–आदेशः प्रसक्तः; तदा तं प्रबाध्य **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यनेन उवङ् विहितः सर्वेषां धातूनां प्रसङ्गे; तदा अजन्तधातूनां कृते उवङ्–आदेशं प्रबाध्य **हुश्नुवोः सार्वधातुके** (६.४.८७) इत्यनेन पुनः यण् आदिष्टः | **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य अपि प्रसक्तिः अत्र इति स्मर्यतां, तदा अपित्त्वात् गुणनिषेधो भवति | आहत्य अजाद्यपित्सु सूत्रक्रमः एवं भवति— **इको यणचि** (६.१.७७) → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) → **सार्वधातुकमपित्** (१.२.४), **क्क्ङिति च** (१.१.५) → **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) → **हुश्नुवोः सार्वधातुके** (६.४.८७) |

मनसि बोध्यं यत् अजादिपित्सु अपि इमानि सूत्राणि—**इको यणचि** (६.१.७७), **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७), **हुश्नुवोः सार्वधातुके** (६.४.८७)—एषां त्रयाणां सूत्राणां प्रसक्तिः अस्ति | चिनु + आनि | 'आनि' अजादि–प्रत्ययः; त्रिषु अपि सूत्रेषु निमित्तम् अस्ति 'अचि'—अजादि–प्रत्यये परे | अजादिपित्–प्रत्ययः अपि अजादिः, अतः अत्रापि इमानि त्रीणि सूत्राणि आगत्य कार्यं कर्तुम् उद्युक्तानि | परन्तु तत्र **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य परसूत्रात् बलम्, अतः अनेन गुणो भवति चिनो + आनि | गुणकार्यानन्तरं त्रयाणां सूत्राणां प्रसक्तिः नास्ति | फलितार्थः एवं यत् उवङ् च यण् च भवतः केवलं किति ङिति अजादि–प्रत्यये परे | सूत्रे तादृशं 'किति ङिति' इति वदनस्य आवश्यकता नासीत् पाणिनिनः | किमर्थम् ? यतोहि कित् ङित् नास्ति चेत् गुणः भविष्यति न तु उवङ्/यण् |

b) <u>**द्वितीयभेदः**</u>—परस्मैपदे लोटि मध्यमपुरुषैकवचने, **सेर्ह्यपिच्च** (३.४.८७) इत्यनेन सि–स्थाने हि–आदेशः | तदा सामान्यनियमः एवं यत् अङ्गम् अदन्तं चेत् **अतो हेः** (६.४.१०५) इत्यनेन हि–लोपः [वद + हि → वद], अङ्गम् अनदन्तं चेत् हि–लोपः न [शक्नु + हि → शक्नुहि] | परन्तु उकारान्ताङ्गं चेत्, अपि च अन्त्यः उकारः असंयोगपूर्वः चेत्, तर्हि तत्र अङ्गम् अनदन्तं सत्यपि हि–लोपः भवति | सारांशत्वेन हलन्तधातुभ्यः 'हि' तिष्ठति यथासामान्यम्; अपवादे अजन्तधातुभ्यः हि–लोपः [चिनु + हि → चिनु] |

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (६.४.१०६) = प्रत्ययावयव–उकारात् प्राक् संयोगः नास्ति चेत्, परस्य हि–प्रत्ययस्य लुक् (लोपः) भवति | न विद्यते पूर्वः संयोगः यस्मात्, सः असंयोगपूर्वः, बहुव्रीहिः; तस्मात् असंयोगपूर्वात् | उतः पञ्चम्यन्तं, च अव्ययपदं, प्रत्ययात् पञ्चम्यन्तम्, असंयोगपूर्वात् पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **चिणो लुक्** (६.४.१०४) इत्यस्मात् **लुक्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अतो हेः** (६.४.१०५) इत्यस्मात् **हेः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **असंयोगपूर्वात् उतः प्रत्ययात् अङ्गात् च हेः लुक्** |

c) **<u>तृतीयभेदः</u>**—हलाद्यपित्सु किमपि कार्यं नास्ति इति सामान्यनियमः | हलन्तधातूनां कृते अस्य नियमस्य पालनं सर्वत्र; अजन्तधातूनां कृते, हलाद्यपित् प्रत्ययः मकारादिः वकारादिः चेत्, विकल्पेन अङ्गान्तस्य उकारस्य लोपो भवति | चिनु + वः → चिन्वः/चिनुवः |

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६.४.१०७) = असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययावयव-उकारस्य विकल्पेन लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परे | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन तादृशम् अङ्गं यस्य अन्ते उकारः अस्ति; **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गान्ते उकारस्य लोपः, न तु पूर्णाङ्गस्य | 'अस्य' इत्यनेन पूर्वतनसूत्रे स्थितस्य "**असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययस्य उतः**" इत्यस्य उल्लेखः | म् च व् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः म्वौ, तयोः म्वोः | लोपः प्रथमान्तं, च अव्ययपदम्, अन्यतरस्यां सप्तम्यन्तं, म्वोः सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्** (६.४.१०६) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अस्य असंयोगपूवस्य प्रत्ययस्य उतः अङ्गस्य लोपः च म्वोः अन्यतरस्याम्** |

सारांशः एवं यत् अङ्गम् उकारान्तम् अस्ति चेत्, अपि च उकारात् प्राक् संयोगः नास्ति चेत्, अपि च मकारादिः वकारादिः च प्रत्ययः परोऽस्ति चेत्, तर्हि उकारस्य लोपः भवति विकल्पेन |

<u>चतूर्णां सार्वधातुकलकाराणां तिङन्तरूपाणि</u>

सर्वप्रथमं धातुः अजन्तो वा हलन्तो वा इति जानातु | तदा सर्वत्र अस्माकं चिन्तनक्रमः एवम्—
१. तिङ्प्रत्ययः पित् वा अपित् वा ?
२. तिङ्प्रत्ययः अजादिः वा हलादिः वा ?

तावत् एव अस्ति; अनयोः प्रश्नयोः उत्तरं जानीमः चेत्, सर्वाणि रूपाणि जानीमः | अनदन्ताङ्गानां सिद्धतिङ्प्रत्ययान् पुरतः स्थापयित्वा (अथवा ज्ञात्वा) शक्, चि (परस्मैपदे), अश्, चि (आत्मनेपदे) इत्येषां तिङन्तरूपाणि चतुर्षु लकारेषु उच्चारयतु |

<u>परस्मैपदे लट्</u>— (स्थूलाक्षरैः लिखिताः प्रत्ययाः पितः | अन्ये अपितः |)

ति, तः, अन्ति
सि, थः, थ
मि, वः, मः

A. <u>हलन्तधातुषु शक्-धातुः</u>

शक् + श्नु → शक् + नु → शक्नु इत्यङ्गम् | अधः सर्वत्र शक्नु इत्यङ्गं स्वीकृत्य कार्याणि प्रवर्तनीयानि |

शक्नु + **ति** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नोति
शक्नु + तः → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुतः
शक्नु + अन्ति → अपित्सु गुण-निषेधः; अजाद्यपित्सु उवङ्-आदेशः (**अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**) → शक्न् + उव् + अन्ति →

शक्नुवन्ति

शक्नु + **सि** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नो + सि → इण्–प्रत्याहारात् प्रत्ययावयव–सकारस्य षकारादेशः (**आदेशप्रत्यययोः**) → शक्नोषि

शक्नु + थः → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुथः

शक्नु + थ → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुथ

शक्नु + **मि** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नोमि

शक्नु + वः → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुवः

शक्नु + मः → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुमः

धेयं यत् अपित्सु अपि **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणकार्यस्य प्रसक्तिः अस्ति | किमर्थम् ? सर्वे तिङ्–संज्ञकप्रत्ययाः **तिङ्शित् सार्वधातुकम्** (३.४.११३) इति सूत्रेण सार्वधातुकाः | परन्तु **सार्वधातुकमपित्** (१.२.४) इत्यनेन अपित् सार्वधातुकप्रत्ययाः ङिद्वत् भवन्ति | तदा **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन गुण–निषेधः |

आदेशप्रत्यययोः (८.३.५९) = इण्–प्रत्याहारात् कवर्गीयात् च आदेशरूपी अथवा प्रत्ययावयवः अपदान्तः सकारः अस्ति चेत्, तस्य सकारस्य स्थाने षकारादेशो भवति; नुम्, विसर्गः, शर्–प्रत्याहारस्थ–वर्णः च मध्ये सन्ति चेदपि कार्यं भवति | अस्य कार्यस्य नाम षत्वविधिः | इण्–प्रत्याहरे इमे वर्णाः अन्तर्भूताः— इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल | आदेशः तु मूर्धन्यवर्णस्य इत्येव उक्तं, परं **स्थानेऽन्तरतमः** इत्यनेन ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, ष् इत्येषु मूर्धन्यवर्णेषु सकारेण षकारस्य नैकट्यम्, अतः षकारः एव आदिष्टः भवति | आदेशश्च प्रत्ययश्च आदेशप्रत्ययौ, तयोः आदेशप्रत्यययोः इतरेतरद्वन्द्वः | षष्ठ्यन्तम् एकपदमिदं सूत्रम् | **सहे साडः सः** (८.३.५६) इत्यस्मात् **सः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **नुंविसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि** (८.३.५८) इत्यस्य पूर्णा अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | **इण्कोः** (८.३.५७), **अपदान्तस्य मूर्धन्यः** (८.३.५५) इत्यनयोः अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **इण्कोः आदेशप्रत्यययोः अपदान्तस्य सः मूर्धन्यः संहितायां, नुंविसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि** |

B. <u>अजन्तधातुषु चि–धातुः</u> उभयपदी | अत्र परस्मैपदे लट्–रूपाणि |

चि + श्नु → चि + नु → गुणस्य प्रसक्तिः, तदा निषेधः → चिनु इत्यङ्गम् | अधः सर्वत्र चिनु इत्यङ्गं स्वीकृत्य कार्याणि प्रवर्तनीयानि |

चिनु + **ति** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनोति

चिनु + तः → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुतः

चिनु + अन्ति → अपित्सु गुण–निषेधः; **अजाद्यपित्सु यण्–सन्धिः** (**हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्–आदेशः) → चिन् + व् + अन्ति → चिन्वन्ति

चिनु + **सि** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनो + सि → इण्–प्रत्याहारात् प्रत्ययावयव–सकारस्य षकारादेशः → चिनोषि

चिनु + थः → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुथः

चिनु + थ → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुथ

चिनु + **मि** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनोमि

चिनु + वः → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → **असंयोगपूर्व–उकारस्य विकल्पेन**

लोपः (**लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः**) → चिन्वः / चिनुवः

चिनु + मः → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → **असंयोगपूर्व-उकारस्य विकल्पेन लोपः** (**लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः**) → चिन्मः / चिनुमः

परस्मैपदे लोट्—

तु, तात् ताम् अन्तु

हि, तात्, तम् त

आनि आव आम

C. हलन्तधातुषु शक्-धातुः [शक्नु इति अङ्गम्]

शक्नु + **तु** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नोतु

शक्नु + तात् → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुतात्

शक्नु + ताम् → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुताम्

शक्नु + अन्तु → अपित्सु गुण-निषेधः; **अजाद्यपित्सु उवङ्-आदेशः** (**अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**) → शक्न् + उव् + अन्तु → शक्नुवन्तु

शक्नु + हि → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुहि

शक्नु + तात् → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुतात्

शक्नु + तम् → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुतम्

शक्नु + त → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → शक्नुत

शक्नु + **आनि** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → शक्नो + आनि → अव् आदेशः (**एचोऽयवायावः**) → शक्न् + अव् + आनि → शक्नवानि

शक्नु + **आव** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → शक्नो + आव → अव् आदेशः (**एचोऽयवायावः**) → शक्न् + अव् + आव → शक्नवाव

शक्नु + **आम** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → शक्नो + आम → अव् आदेशः (**एचोऽयवायावः**) → शक्न् + अव् + आम → शक्नवाम

तात् इत्यस्य मूलरूपं तातङ् । अयं प्रत्ययः ङित् अस्ति, अतः **क्क्ङिति च** इति सूत्रेण गुण-निषेधः ।

हि बलात् अपित् । **सेर्ह्यपिच्च** (३.४.८७) इति सूत्रेण अपित्वम् अतिदिश्यते ।

सेर्ह्यपिच्च (३.४.८७) = लोट्-लकारस्य सि इत्यस्य स्थाने हि-आदेशो भवति; स च हि अपित् भवति । सेः षष्ठ्यन्तं, हिः प्रथमान्तम्, अपित् प्रथमान्तं, च अव्ययपदम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् । **लोटो लङ्वत्** (३.४.८५) इत्यस्मात् **लोटः** इत्यस्य अनुवृत्तिः । **लस्य** (३.४.७७) इत्यस्य अधिकारः । अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **लोटः लस्य सेः हि अपित् च** ।

D. अजन्तधातुषु चि–धातुः [चिनु इति अङ्गम्]

चिनु + **तु** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनोतु
चिनु + तात् → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुतात्
चिनु + ताम् → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुताम्
चिनु + अन्तु → अपित्सु गुण–निषेधः; **अजाद्यपित्सु यण्–सन्धिः** (**हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्–आदेशः) → चिन् + व् + अन्तु → चिन्वन्तु
चिनु + हि → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); **असंयोगपूर्वात् उकारात् हि लोपः**(**उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्**) → चिनु
चिनु + तात् → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुतात्
चिनु + तम् → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुतम्
चिनु + त → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुत
चिनु + **आनि** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → चिनो + आनि → अव् आदेशः (**एचोऽयवायावः**) → चिन् + अव् + आनि → चिनवानि
चिनु + **आव** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → चिनो + आव → अव् आदेशः (**एचोऽयवायावः**) → चिन्+ अव् + आव → चिनवाव
चिनु + **आम** → पित्सु गुणः अतः इकः गुणः (**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**) → चिनो + आम → अव् आदेशः (**एचोऽयवायावः**) → चिन् + अव् + आम → चिनवाम

आत्मनेपदे लट्—

ते आते अते
से आथे ध्वे
ए वहे महे

E. हलन्तधातुषु अश्–धातुः [अश्नु इति अङ्गम्] (अश् व्याप्तौ)

अश्नु + ते → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → अश्नुते
अश्नु + आते → अपित्सु गुण–निषेधः; **अजाद्यपित्सु उवङ्–आदेशः** (**अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**) → अश्न् + उव् + आते → अश्नुवाते
अश्नु + अते → अपित्सु गुण–निषेधः; **अजाद्यपित्सु उवङ्–आदेशः** (**अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**) → अश्न् + उव् + आते → अश्नुवते
अश्नु + से → अपित्सु गुण–निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → अश्नु + से → ण्–प्रत्याहारात् प्रत्ययावयव–सकारस्य षकारादेशः → अश्नुषे
अश्नु + आथे → अपित्सु गुण–निषेधः; **अजाद्यपित्सु** (**अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**) **उवङ्–आदेशः** → अश्न् + उव् + आथे → अश्नुवाथे

अश्नु + ध्वे → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → अश्नुध्वे
अश्नु + ए → अपित्सु गुण-निषेधः; **अजाद्यपित्सु उवङ्-आदेशः** (**अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ**) → अश्न् + उव् + ए → अश्नुवे
अश्नु + वहे → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → अश्नुवहे
अश्नु + महे → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → अश्नुमहे

F. अजन्तधातुषु चि-धातुः [चिनु इति अङ्गम्]

चिनु + ते → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुते
चिनु + आते → अपित्सु गुण-निषेधः; **अजाद्यपित्सु यण्-सन्धिः** (**हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्-आदेशः) → चिन् + व् + आते → चिन्वाते
चिनु + अते → अपित्सु गुण-निषेधः; **अजाद्यपित्सु यण्-सन्धिः** (**हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्-आदेशः) → चिन् + व् + अते → चिन्वते
चिनु + से → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनु + से → इण्-प्रत्याहारात् प्रत्ययावयव-सकारस्य षकारादेशः → चिनुषे
चिनु + आथे → अपित्सु गुण-निषेधः; **अजाद्यपित्सु यण्-सन्धिः** (**हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्-आदेशः) → चिन् + व् + आथे → चिन्वाथे
चिनु + ध्वे → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → चिनुध्वे
चिनु + ए → अपित्सु गुण-निषेधः; **अजाद्यपित्सु यण्-सन्धिः** (**हुश्नुवोः सार्वधातुके** इत्यनेन यण्-आदेशः) → चिन् + व् + ए → चिन्वे
चिनु + वहे → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → **असंयोगपूर्व-उकारस्य विकल्पेन लोपः** (**लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः**) → चिन्वहे / चिनुवहे
चिनु + महे → अपित्सु गुण-निषेधः (**सार्वधातुकम् अपित्, क्क्ङिति च**); हलादिषु सन्धिकार्यं नास्ति → **असंयोगपूर्व-उकारस्य विकल्पेन लोपः** (**लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः**) → चिन्महे / चिनुमहे

एतावता पद्धतिः अवगता स्यात् | सर्वप्रथमं धातुः अजन्तो वा हलन्तो वा इति जानातु | तदा सर्वत्र अस्माकं चिन्तनक्रमः एवम्—
१. तिङ्प्रत्ययः पित् वा अपित् वा ?
२. तिङ्प्रत्ययः अजादिः वा हलादिः वा ?

अधुना अभ्यासः अपेक्ष्यते | अनदन्ताङ्गानां सिद्धतिङ्प्रत्ययान् पुरतः स्थापयित्वा शक्, चि (परस्मैपदे), अश्, चि (आत्मनेपदे) इत्येषां तिङन्तरूपाणि चतुर्षु लकारेषु उच्चारयन्तु |

स्वादिगणीयाः धातवः

अजन्तधातवः

इकारान्ताः
चिञ् चयने → निरनुबन्ध-धातुः चि → अङ्गं चिनु → लटि चिनोति/चिनुते

षिञ् बन्धने → सि → सिनु → सिनोति/सिनुते

शिञ् निधाने → शि → शिनु → शिनोति/शिनुते

डुमिञ् प्रक्षेपणे → मि → मिनु → मिनोति/मिनुते

हिञ् गतौ वृद्धौ → हि → हिनु → हिनोति/हिनुते

रि हिंसायाम् → रि → रिणु → रिणोति

क्षि हिंसायाम् → क्षि → क्षिणु → क्षिणोति

चिरि हिंसायाम् → चिरि → चिरिणु → चिरिणोति

जिरि हिंसायाम् → जिरि → जिरिणु → जिरिणोति

<u>उकारान्ताः</u>

धुञ् कम्पने → धु → धुनु → धुनोति/धुनुते

टुदु उपतापे → दि → दुनु → दुनोति

षुञ् अभिषवे → सु → सुनु → सुनोति/सुनुते

<u>ऋकारान्ताः</u>

कृञ् हिंसायाम् → कृ → कृणु → कृणोति/कृणुते

पृ प्रीतौ → पृ → पृणु → पृणोति

स्पृ प्रीतिपालनयोः → स्पृ → स्पृणु → स्पृणोति

दृ हिंसायाम् → दृ → दृणु → दृणोति

स्तृञ् आच्छादने → स्तृ → स्तृणु → स्तृणोति/स्तृणुते

वृञ् वरणे → वृ → वृणु → वृणोति/वृणुते

<u>हलन्तधातवः</u>

शक्लृ शक्तौ → शक् → शक्नु → शक्नोति

षघ हिंसायाम् → सघ् → सघ्नु → सघ्नोति

दघ घातने पालने च → दघ् → दघ्नु → दघ्नोति

चमु भक्षणे → चम् → चमु → चम्नोति

अशू व्याप्तौ सङ्घाते च → अश् → अश्नु → अश्नुते

अह व्याप्तौ → अह् → अह्नु → अह्नोति

तिक आस्कन्दने (आक्रमणे) गतौ च → तिक् → तिक्नु → तिक्नोति

तिग आस्कन्दने (आक्रमणे) गतौ च → तिग् → तिग्नु → तिग्नोति

ष्टिघ आस्कन्दने → स्तिघ् → स्तिघ्नु → स्तिघ्नुते

ऋधु वृद्धौ → ऋध् → ऋध्नु → ऋध्नोति

तृप प्रीणन इत्येके (तृप्तः भवति) → तृप् → तृप्नु → तृप्नोति*

ञिधृषा प्रागल्भ्ये → धृष् → धृष्णु → धृष्णोति

राध संस्क्द्धौ → राध् → राध्नु → राध्नोति

साध संस्क्द्धौ → साध् → साध्नु → साध्नोति

आपॣ व्याप्तौ (व्याप्तः भवति, प्राप्तः भवति) → आप् → आप्नु → आप्नोति

दम्भु दम्भने (हिंसायाम्) → दम्भ् → दभ्नु → दभ्नोति | दम्भु अनिदित् धातुः **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** (६.४.२४) इत्यनेन किति ङिति प्रत्यये परे नकारलोपः | श्नु-प्रत्ययः ङिद्वत् |

दाशृ हिंसायाम् → दाश् → दाश्नु → दाश्नोति

***क्षुभ्नादिषु च** (८.४.३९) = क्षुभ्नादिगणे पठितानां शब्दानां नकारस्य स्थाने णकारादेशो न भवति | क्षुभ्ना आदिर्येषां ते क्षुभ्नादयः, तेषु क्षुभ्नादिषु | क्षुभ्नादिषु सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **रषाभ्यां नो णः समानपदे** (८.४.१) इत्यस्मात् **नः**, **णः** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्** (८.४.३४) इत्यस्मात् **न** इत्यस्य अनुवृत्तिः **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **क्षुभ्नादिषु च नः णः न संहितायाम्** |

श्रु श्रवणे → श्रु → शृणु → शृणोति

श्रु-धातुः भ्वादिगणे स्थापितः धातुपाठे, किञ्च व्यावहारिकत्वेन स्वादीगणीयः एव | कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे, श्रु-धातोः शृ इति धात्वादेशो भवति |

श्रुवः शृ च (३.१.७४) = कर्त्रर्थक-सार्वधातुकप्रत्यये परे श्रु-धातोः शृ इति धात्वादेशश्च, श्नु-प्रत्ययः धातुतः विहितश्च | श्रुवः पञ्चम्यन्तं, शृ लुप्तप्रथमाकं पदं, च अव्ययपदं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **स्वादिभ्यः श्नुः** (३.१.७३) इत्यस्मात् **श्नुः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **कर्तरि शप्** (३.१.६८) इत्यस्मात् **कर्तरि** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **सार्वधातुके यक्** (३.१.६७) इत्यस्मात् **सार्वधातुके** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **प्रत्ययः** (३.१.१), **परश्च** (३.१.२) इत्यनयोः अधिकारः; **धातोरनेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्** (३.१.२२) इत्यस्मात् **धातोः** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **श्रुवः धातोः शृ च श्नुः प्रत्ययः परश्च कर्तरि सार्वधातुके** |

इति स्वादिगणे समग्रं तिङ्-सम्बद्धं सार्वधातुकप्रकरण-चिन्तनं समाप्तम् | परस्मैपदे केवलं धातुद्वयं ज्ञातव्यम्— अजन्तधातुः चि, हलन्तधातुः शक्; आत्मनेपदे अजन्तधातुः चि, हलन्तधातुः अश् | अनेन सर्वेषां चतुस्त्रिंशतः धातूनां सार्वधातुकलकाररूपाणि ज्ञातानि |

Swarup – June 2013 (updated October 2015, April 2017)